

мен. Упреки М. Зализняка в адрес М. Довнар-Запольского о том, что "работа вышла не такой, как можно было бы надеяться", и предложение автору адаптировать и перенести на почву российской исторической действительности методологию исследований по истории западноевропейской экономики [19, с. 180, 181], выглядят, по меньшей мере, наивно. Но главного редактора "Записок НТШ" – М.С.Грушевского – такая оценка, вероятно, устроила.

Последний, без подписи, отклик на творчество М. Довнар-Запольского относится к 1913 г. и содержит короткую аннотацию его доклада "Историческая памятка о Чернигове", помещенного в "Трудах" 14-го археологического съезда (М., 1911. – С. 74). Приводим ее целиком: "Се нічим незаметний зміст реферату, в котрім автор вказує на велике значінє Чернигова в домонгольській історії України" [20].

Начиная со следующего тома "Записки НТШ" перестали помещать рецензии на работы М. Довнар-Запольского, в следующем, 1914 г., исчезает и упоминание о М. Грушевском как их редакторе.

Творчество двух патриархов исторической науки – белорусской и украинской – М. Довнар-Запольского и М. Грушевского, давно и вполне объяснимо занимает почетное место в историографии. Провинциалы, выпускники Киевского университета, ученики В. Антоновича, практически одногодки, они во многом схожи не только по своим биографиям, но и по личному вкладу в научную и общественную жизнь своей эпохи. Оба отличались панорамным взглядом на ход исторических событий, общественным темпераментом, в определенной степени мессианизмом в понимании собственной научной и социальной роли. Оба – попробовали себя в роли "будителей" своих родных, белорусского и украинского, народов. Их внимание часто привлекали близкие по теме исторические периоды и проблемы. На первый взгляд, перед нами два человека, обреченные быть единомышленниками. И, все же, как свидетельствуют страницы "Записок НТШ" – перед нами два антипода, так и не нашедшие общего языка.

О двух заочных "дуэлях" М. Довнар-Запольского и М. Грушевского в 1906–1907 и 1917–1918 гг., связанных с попытками создания кафедры украиноведения в Киевском университете, подробно рассказано В. Ульяновским [26]. Сотрудничество М. Довнар-Запольского с "Записками НТШ" и оценка его творчества в этом издании, позволяет добавить еще несколько важных штрихов, как

к их научной биографии, так и к общей картине истории славяноведения и украинистики XIX – начала XX в.

В небольшом уточнении нуждается и прекрасно изданный библиографический указатель "Записок НТШ" [1]. С его помощью нам удалось расшифровать персоналии всех рецензентов М. Довнар-Запольского. Теперь стало ясно и то, что рецензии, подписанные инициалами "М.Д.-З." [1, с. 631], но не расшифрованные в этом указателе, принадлежат перу М. Довнар-Запольского.

Почти одновременная смерть – М. Довнар-Запольский умер в 30 сентября, а М. Грушевский – 25 ноября 1934 г., поставила точку в непростых отношениях двух выдающихся ученых, их научном и жизненном пути. Пожалуй, последний раз вместе их фамилии вспоминались в общем контексте во время драматических выборов 1928–1929 гг. в состав Российской Академии Наук. Но и этот заключительный аккорд их взаимоотношений прозвучал совершенно по-разному. М. Грушевский: поддержанный в том числе и руководством Украины, получил искомое звание, официальный же Минск категорически опротестовал саму возможность избрания М. Довнар-Запольского.

1. Библиография "Записок Наукового товариства імені Шевченка". Т. I-ССХL. 1892–2000. / В. Майхер. – Львів, 2003. 2. Довнар-Запольский М.В. Жалование запорожцам и количество полков их до 1648 г.: (по Литовской Метрике) // Киевская старина. – 1896. – Т. 11. 3. Довнар-Запольский М.В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. – М., 1897. 4. Евгений Ляцкий: Материалы к биографии / Подготовка текстов и публикация С. Михальченко. – Брянск, 2000. 5. Записки НТШ. – Т. 4. – 1894. 6. Там само. – Т. 10. – Кн. 2. – 1896. 7. Там само. – Т. 11. – Кн. 3. – 1896. 8. Там само. – Т. 14. – Кн. 6. – 1896. 9. Там само. – Т. 19. – Кн. 5. – 1896. 10. Там само. – Т. 29. – Кн. 3. – 1899. 11. Там само. – Т. 30. – Кн. 4. – 1899. 12. Там само. – Т. 37. – Кн. 5. – 1900. 13. Там само. – Т. 61. – Кн. 3. – 1901. 14. Там само. – Т. 61. – Кн. 5. – 1904. 15. Там само. – Т. 62. – Кн. 6. – 1904. 16. Там само. – Т. 65. – Кн. 3. – 1905. 17. Там само. – Т. 67. – Кн. 5. – 1905. 18. Там само. – Т. 70. – Кн. 2. – 1906. 19. Там само. – Т. 113. – Кн. 1. – 1913. 20. Там само. – Т. 114. – Кн. 2. – 1913. 21. Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1904. – Ч. 1. 22. Книга для чтения по русской истории / Под ред. М. Довнар-Запольского. – Т. 1. – М., 1904. 23. Мицки Ю.А. Листи М.В. Довнар-Запольского до М.С. Грушевського // Дслідчк історії трох народів: М.В. Доунар-Запольскі (Збірник наукових артыкулаў і документаў). – Гомель, Рэчыца, 2000. 24. Перапіска М.В. Доунар-Запольскага з дзеячамі навукі України (1893–1908 гг.). – Гомель, 2005. 25. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – СПб., 1903. – Ч. 1 та ін. 26. Ульяновский В. Справа кафедры історії України в Університеті св. Володимира: Довнар-Запольский і Грушевский // Трєція Міжнародная Доунарюўскія чытанні (Рэчыца, 14–15 верасня 2001 г.). – Мінск, 2002.

Надійшла до редколегії 11.01.06

В. Лук'яненко, асп.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Здійснено історіографічну реконструкцію й аналіз процесу вивчення та висвітлення загальних і конкретних проблем періодизації, місця української історичної науки, починаючи з дореволюційного часу і до 2005 р. Центральне місце відведено М. Грушевському як історику, вивченню його науково-організаційної діяльності, визначенню історичних й історіографічних концепцій.

According to the proposed theoretical pattern, starting with the pre-Revolutionary period till 2005, historiographical reconstruction, analysis of the process of studying and interpretation of the general and specific problems of periodization. The central place is assigned to M. Grushevskiy as to the historian, scientific and organizational activities, to clearing up of his historical and historiographical conceptions.

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. Виникає закономірність того, що до активного політичного життя суспільність може бути готовою завдяки знанням історії,

культури, усвідомленню ролі своїх провідників та діянь певної історичної постаті. Зазначене ставить перед історичною наукою завдання тісно зв'язати минуле із сучасним, відтворити шляхи еволюції історичних явищ, показати історіографічний процес в Україні як невід'ємну частину світового розвитку історіографії.

© В. Лук'яненко, 2007

Важливою і необхідною умовою є подолання одновимірної методології, стереотипів минулого, що довгий час супроводжували наукову творчість, не сприяли багатоканальності мислення вчених.

До блискучої плеяди подвижників Української культури і науки, провідних ідеологів і лідерів національно-культурного відродження, революційних змагань 1917–1920-х рр. належить перший президент УНР Михайло Грушевський.

З ім'ям М. Грушевського пов'язані знаменні події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є видатним українським істориком, провідним організатором академічно-наукового життя, відомим суспільнополітичним діячем українського відродження ХХ ст.

Діяльність і творчість Михайла Сергійовича створили цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку нової України й орієнтують нас у майбутнє. Як творець усебічної багатотомної "Історії України-Руси", непересічний організатор науки М. Грушевський вимагає ґрунтовного наукового вивчення.

Актуальність дослідження визначається важливістю оцінок тенденцій, перспектив, вивчення життя М. Грушевського, його наукової спадщини.

Не менш важливим є з'ясування значення періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. в українській історичній науці.

Складність і суперечливість розвитку української історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., неадекватність її оцінки радянською історичною наукою і майже заперечення наукової цінності попередньої історіографічної традиції, слабка поінформованість сучасного вченого світу в Україні про спадщину і здобутки провідних українських грушевськознавців, які репрезентують високий рівень Української історичної науки серед відомих історичних шкіл Європи, США і Канади також обумовили необхідність опрацювання цієї теми.

Вивчення й узагальнення масиву джерел, літератури про М. Грушевського, українську історичну науку на зламі ХІХ–ХХ ст. диктується незадовільним станом процесу дослідження зазначеної теми.

Важливою науковою проблемою є всебічне з'ясування значення історіографії як засобу дослідження.

Напрямок дослідження даної статті є складовою частиною наукового грушевськознавства, яке передбачає історіографічне опрацювання спадщини і політичної діяльності М. Грушевського [17], а також державних і міжвузівських наукових програм з історіографії історії України.

Розгляд наукової діяльності М. Грушевського передбачає об'єктивне висвітлення історичних передумов і процесу розвитку української історичної науки останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст., не минаючи магістральних шляхів сучасного історичного процесу. В існуючій історичній літературі знайшли свій відбиток складні і неоднозначні процеси розвитку наукової думки щодо зазначеної проблематики.

Вітчизняну українську історіографію найбільш боляче вразив дух традиційного підходу радянської історіографії до історичної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст., закарбований у працях, присвячених її історії.

Теза про кризу буржуазної історичної науки знайшла втілення в "Очерках истории исторической науки в СССР". Другий і третій її томи не містять широкого об'єктивного висвітлення стану історичної науки в Україні, як і в інших регіонах.

Під відповідним кутом зору розглядається це питання в працях "Установи історичної науки в Українській РСР, 1917–1937 рр." (1973), "Історіографія історії Української РСР" (1986). У полі зору українських учених знаходилися відповідно препаровані постаті М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Яворницького, Д. Багалія та інших представників так званого демократичного табору. Для них обов'язковою була критична оцінка історичних праць учених, які належали до "дворянсько-буржуазної і буржуазної історіографії". Зазначене особливо проявилось в дослідженнях М. Марченка [6] та Л. Коваленка [5].

За останні роки розгорнута кризова теорія інтерпретована в різних варіаціях "ідейних зламів", марних пошуків надійної методології і поступового визнання неможливості однозначного сприйняття кризи історичної науки як "прямолинійного руху всіх буржуазних істориків назад", знайшла аргументоване заперечення в працях провідних істориків колишнього Радянського Союзу, особливо Росії. В останніх дослідженнях В. Смоля, Л. Таран, О. Журби порушується питання проблеми кризи в українській історичній науці, зокрема в дослідженнях В. Матя, присвячених "Киевской старине" та медієвістиці в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [7].

Насправді кінець ХІХ – початок ХХ ст., незважаючи на сильний тиск з боку царського уряду на український рух, є періодом глибоких перетворень, пов'язаних з ефективним розвитком наукового життя та української історичної науки, впливу національної інтелігенції на суспільну свідомість. Поява "Історії України-Руси", яка є монументальною синтетичною працею, побудованою на розгорнутій схемі, відповідала вимогам європейської методології і підвела підсумок розвитку української історіографії та завершення процесу її самовизначення, організаційної та ідейно-концептуальної інституалізації.

Із середини 1920-х рр. українська історична наука, її представники і надалі, працюючи в Україні, втрачають право на багатоканальність мислення. Вищезгадане особливо негативно позначається на дослідженні стану історичної науки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Із цього часу зароджується і поступово дедалі виразнішою стає тенденція заниження ролі М. Грушевського та цього періоду в історичних дослідженнях.

Найсуттєвішим виразом є загальний поділ науки на пролетарську (марксистську) і буржуазну, вороже ставлення до немарксистської історіографії, відмова тогочасним провідним ученим, науковим історичним інституціям, історичним часописам та періодиці в об'єктивності, слідуванні надійній методології. Ученим також закидалася неспроможність виявити закономірності історичного процесу, розробка реакційних ідеалістичних теорій на основі ідеології антикомунізму. Для радянської історіографії 30-х – початку 50-х рр. стає характерним відхід від історіографічної проблематики.

Із другої половини 50-х і до середини 80-х рр. увага істориків в Україні зосереджується на представниках революційно-демократичного і народницького напрямів.

У залишеній з початку 1920-х рр. і до 1989 р. радянській історіографічній традиції щодо періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. чітко прослідковується "стерильність праць", очищення їх від небажаних фактів, порівнянь, суджень, моралізаторство про "нерозуміння" дореволюційними істориками об'єктивних законів розвитку суспільства, обмеженість їх світогляду тощо. Зазначені підходи спостерігаються у численних працях радянських українських учених.

Єдина узагальнююча праця М. Марченка "Українська історіографія" (1959) [6] доведена лише до першої половини ХІХ ст. Учений, знаючи зміст "Огляду" Д. Дорошенка і водночас будучи свідком навального наступу на українську історичну науку, що в кінці 1930-х рр. торкнувся його творчості, не міг не дотримуватися пануючих на той час поглядів та офіційної історіографічної концепції як боротьби ідейних напрямів. Найпоспідовніше її втілював у своїх працях і зокрема у навчальному посібнику з української історіографії Л. Коваленко [5].

У висвітленні постаті М. Грушевського, стану української історичної науки в кінці XIX – початку XX ст., він мав своїх попередників, які, починаючи з 1926 р., систематично критикували творчість дореволюційних істориків. Зразками такого підходу є, зокрема, розділ у "Русской историографии" М. Рубінштейна [12], присвячений М. Грушевському, брошура "Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку" М. Рубача [11]. Найбільше узагальнення "злочини" і "гріхи" М. Грушевського знайшли в його статті, розміщеній у четвертому томі "Советской исторической энциклопедии" (1963) [10] та першому томі "Радянської енциклопедії історії України" (1970).

Одна із численних "критичних" оцінок "Історії України-Руси" М. Грушевського належить М. Коваленку. Автор не лише відмовляє М. Грушевському у створенні наукової школи, звинувачує у волюнтаризмі і принижує наукову вартість його монументальної "Історії України-Руси", а й вважає її наслідком колективної праці вчених [5].

Історики в Україні затиснуті межами пануючої концепції історичного пізнання, наслідуючи своїх колег із центру та конфронтуючи із зарубіжними дослідниками, підготували низку праць, біографічних нарисів, присвячених дореволюційним ученим-історикам. Зокрема, Ф. Шевченко робив спроби неупередженого, усебічного дослідження питання повернення М. Грушевського у 1924 р. в Україну. Його стаття "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?" (1966) [18] зустріла неприхильну реакцію владної наукової бюрократії.

Підсумок зусиль українських радянських учених щодо історіографії початку XX ст., зокрема, підведений у статті "Історіографічні дослідження на Україні за 70 років радянської влади" (1987) [15].

У працях радянських учених спостерігається недооцінка спадщини М. Грушевського, українських істориків кінця XIX – початку XX ст. Вона розвинулася з половини 30-х рр., утвердилася у 60–70-х рр. і всім своїм змістом спрямовувалася проти так званого українського буржуазного націоналізму і зарубіжних "фальсифікаторів" історії України.

В Україні, починаючи зі статті С. Білокопя "Михайло Грушевський" ("Літературна Україна" від 2 липня 1988 року), праць Я. Дашкевича [3], В. Заруби [4] та Р. Пирого [8] часом можна зустріти критичний аналіз досліджень радянських істориків, присвячених життю і творчості М. Грушевського. Зокрема, Я. Дашкевич доводить, що насправді боротьба з історичною школою М. Грушевського та його учнями 1940–1950-х рр. була спрямована проти справжньої об'єктивної історії України, української національної ідеї. Позиція, з якої здійснювалася ця критика, нічого спільного не мала з марксизмом. Боротьба була нерівною, ініційованою як звершу апаратом ЦК ВКП(б), так і знизу [3].

Найоб'єктивніше всі складові життя, творчості, суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у своїх працях висвітлює Л. Винар [1]. Він же і є тим ученим, хто послідовно досліджує етапи діяльності історичної школи М. Грушевського, питання "М. Грушевський і державницький напрям української історіографії", історичної схеми вченого, проблематику "Історії України-Руси", "Грушевський як історик України", "М. Грушевський і його концепція трьох київських академій". Він також комплексно вивчає біографію, епістолярію, наукову, педагогічну, громадську, політичну діяльність відомого історика. Зазначена тематика, а також інші сфери діяльності і творчості вченого цікавили сучасників М. Грушевського, його учнів, співробітників та прихильників. Численні праці вченого й публікації дослідників містяться в українознавчих часописах, журналах, альманахах, збірниках наукових праць, брошурах та зафіксовані в бібліографічних виданнях.

Дослідники представляли різні генерації науковців, які, дотримуючись певних історіографічних напрямів у наукових, науково-популярних і публіцистичних працях, переважно фактологічно і частково концептуально відтворили сторінки наукового життя та політичної діяльності М. Грушевського. На сторінках "Українського історика" друкувалися архівні, автобіографічні матеріали, статті видатного вченого. Водночас заручившись українські дослідники проводили наукові конференції до ювілейних дат, тим самим зміцнюючи організаційну базу грушевськознавства.

Учені радянського періоду в Україні, такі як Р. Пиріг [8], І. Гирич [2] у своїх публікаціях звернули увагу на доробок "Українського історика" й окремі праці О. Оглоблина, О. Домбровського, особливо Л. Винара та інших дослідників, що вийшли протягом 1986–1991 рр. й утворили наукове грушевськознавство на Заході.

Період наукового грушевськознавства, що припадає на 1988–1991 рр., збігається з початковим процесом відродження національної історіографії в Україні.

Помітним явищем останніх років стає звернення українських учених до історико-наукового аналізу діяльності, стану і головних етапів розвитку наукової і просвітницької діяльності історичних і природознавчих товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Серед них виділяються праці В. Савчука [13].

Від розвідки В. Сарбея [14], науково-аналітичної серії статей Р. Пирого про М. Грушевського [9], до цілого номера, проходить шлях реабілітації в "Українському історичному журналі" й історична наука в Україні кінця XIX – початку XX ст. [9]. Нині формується новітня тенденція за рахунок поєднання зусиль зарубіжних і вітчизняних українських учених на підставі нового способу мислення, змінюється ставлення до спадщини істориків кінця XIX – початку XX ст., приходить нове усвідомлення стану тогочасної науки, спадщини М. Грушевського, його місця не лише в українській, а й у світовій науці.

Розуміння важливості нової інтерпретації, нового прочитання концепцій М. Грушевського усвідомлене представниками сучасної науки.

У сучасних умовах відбувається переосмислення історичної спадщини вчених цієї доби, активізація зусиль грушевськознавців, визначення місця історіографії в науково-ціннісній системі наукової творчості.

1. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Сучасність. – 1985 та ін. 2. Гирич І. Внесок "Українського історика" в грушевськознавство // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4. 3. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Мат. конф., Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк: Львів, 1995. 4. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4, 1–4 (110–115). 5. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. 6. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. 7. Матяк В.М. Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу "Київська старина": Дис... канд. іст. наук. – К., 1993 та ін. 8. Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1995. – № 5. 9. Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський між історією і політикою (1924–1934) // УІЖ. – 1991. – № 4, № 5, № 7, № 8, № 9, № 10. 10. Рубач М.А. Грушевський Михайл Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4 та ін. 11. Рубач М.А. Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку. – К., 1955. 12. Рубінштейн Н.Л. Русская историография. – М., 1941. 13. Савчук В. Естественнонаучные основы юга Российской империи второй половины XIX – начала XX в. – Днепропетровск, 1994. 14. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського // УІЖ. – 1989. – № 10. 15. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // УІЖ. – 1987. – № 12. 16. Солдатенко В.Ф. Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // УІЖ. – 1996. – № 5 та ін. 17. Указ Президента України про Ряду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського, м. Київ, 8 січня 1998 р., № 71/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 1 (48–49). – 12 берез. 18. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну? // УІЖ. – 1996. – № 2.